

достроково присудили звання дійсного студента та виділили грошову нагороду.

Микола Іванович пригадував, що коли після останньої очної ставки арештованих кирило-мефодіївців розводили по камерах, Т. Г. Шевченко, прощаючись з ним, сказав: «Не журись, Миколо, ще колись будемо укупі добре жити»⁵⁷. Ці слова справді виявилися пророчими. Останній період свого життя звільнений поет часто бачився у Петербурзі з Миколою Костомаровим.

Так драматично скінчився період перебування М. І. Костомарова у Києві. Проте суворі випробування не зламали волі й сили його духу. Дальші сторінки життя вченого пов'язані переважно із Санкт-Петербургом і Саратовом.

Одержано 10.02.92.

Освещается преподавательская деятельность Н. И. Костомарова, его роль как ученого и политика — лидера Кирилло-Мефодиевского братства. Затрагивается также тема любви, которая оставила глубокий след в жизни ученого и огонь которой не угасили тяжкие годы томления в каземате Петропавловской крепости и в ссылке.

Маловідомі сторінки історії

М. В. Коваль (Київ), П. В. Медведок (Київ)

Фольксдойче в Україні (1941—1944 рр.)

Розповідається про долю німецького населення України за умов фашистської окупації. На численних документальних фактах викриваються спроби окупаційної адміністрації використати етнічних німців (фольксдойче) у своїх планах побудови « нової Європи ». Значна увага приділена причинам краху цих намірів, а також драматичній долі фольксдойче у складних обставинах останнього періоду війни.

У вивченні складного комплексу проблем, що стосуються німецько-фашистського окупаційного режиму на Україні, особливе місце належить питанням, пов'язаним з політикою нацистської влади щодо етнічних німців, які проживали на території республіки. Делікатність цієї теми зумовлюється тим, що йдеться про представників народу, який повною мірою відчув на собі всі жахи сталінських репресій у 30-ті роки, коли була знищена або відправлена в тюрми та на заслання найдієздатніша частина німецьких родин, страхітливу депортацію на початку війни, а з приходом окупантів був змушений вирішувати нелегке питання про своє місце у протиборстві двох тоталітарних систем.

Трагедія радянських німців полягала в тому, що безпрецедентне, огульне звинувачення цілого народу в пособництві нацистам дало привід не тільки для того, аби вислати до східних районів держави більшість німецького населення, а й щоб майже однозначно розглядати як зрадників усіх німців, що залишилися на окупованій території. Певною мірою такому ставленню до них сприяла й політика окупаційної влади, яка намагалася використати етнічних німців у побудові гітлерівського « нового порядку ». Отже, історична правда вимагає зв'язного ставлення до цієї трагічної сторінки минулої війни.

« Німецьке питання », брутально й безпідставно загострене незаконними діями сталінського режиму, своїм корінням сягає у далеку ми-

нувшину. Початком історії німців в Україні, як одного з народів нашої держави, слід вважати другу половину XVIII ст., коли за царськими указами Катерини II від 1762 і 1763 рр. до імперії вирушив перший потік німецьких землеробів і ремісників. Частина їх оселилася на українських землях. Напередодні другої світової війни тут існувало 11 національних німецьких районів. Загалом на 1941 р. у республіці налічувалося 600 тис. німців¹.

Розв'язування агресії з боку нацистської Німеччини підштовхнуло сталінське керівництво до радикального вирішення німецького питання в СРСР. 28 серпня 1941 р. був прийнятий горезвісний Указ Президії Верховної Ради СРСР про ліквідацію автономної Республіки німців Поволжя і депортацію її населення на Урал, у Сибір та Казахстан. Цим же документом передбачалася насильницька евакуація німців з районів можливих бойових дій, насамперед з України. З тавром «ворогів народу» радянських німців, включаючи комуністів і комсомольців, партійних та державних керівників, командирів Червоної Армії, по суті, кинули за колючий дріт, перетворили на працівників так званої «трудармії» у східних районах СРСР.

Хоч значну кількість німецького населення України й було вивезено за її межі, здійсненню запланованого у повному обсязі перешкодило швидке просування групи фашистських армій «Південь». Згідно з даними німецьких документів, на території України, зайнятій вермахтом, налічувалося близько 200 тис. етнічних німців, які жили у 486 населених пунктах².

Ці люди стали предметом політичних маніпуляцій окупаційних властей. Нацистські чиновники вважали, що, скривджені радянською владою, етнічні німці не зможуть виступати на її підтримку. У довідці політичного відділу канцелярії рейхсміністра окупованих східних областей від 20 вересня 1941 р. прямо говорилося: «Фольксдойче (тобто етнічні німці. — Авт.), які проживають у сільській місцевості, можна розглядати як елементи, винятково настроєні проти більшовиків»³.

Архівні документи, насамперед накази, постанови, директиви рейхсканцелярії, імперського міністерства окупованих східних областей, рейхскомісаріату «Україна», командуючого поліцією безпеки та СД, різні звіти й донесення, інші джерела, дають можливість розкрити політику окупаційної влади щодо етнічних німців на Україні.

Незадовго до нападу на Радянський Союз та вже безпосередньо під час війни імперське міністерство окупованих східних областей, зокрема його спеціальна група під керівництвом Георга Айбрандта, займалося вивченням німецьких поселень на Україні, особливо у північному Причорномор'ї. На підставі звітів, підготовлених групою, почалося вироблення практичних рекомендацій, яких слід було дотримуватися щодо етнічних німців*.

Справа ускладнювалася тим, що питаннями, які стосувалися фольксдойче, займалися відразу кілька відомств та організацій. Це,

¹ Лукомська І. Німці на Україні: Історія і сучасність // Веч. Київ.— 1991.— 12 листоп.

² Центр. держ. арх. вищих органів держ. влади і органів держ. управління України, ф. 3206, оп. 6, спр. 270, арк. 4 (далі ЦДАВО). Нацистські спеціалісти з расових питань вважали, що лише 45 тис. з названої кількості фольксдойче відповідали необхідним етнічним нормам (Dallin A. German rule in Russia 1941—1945.— London, 1957.— Р. 290). У німецьких документах окупаційного періоду згадуються «німецькі общини» в Одеській (15 поселень з 12,5 тис. жителів), Житомирській (до 30 поселень — 30—35 тис. мешканців), Запорізькій (у районі Мелітополя — 80 поселень), у Сталінській (на р. Молочна — понад 100 поселень, де жило 26 тис., і в районі Маріуполя — 40 поселень з 18 тис. німців) областях, а також ряд общин етнічних німців на Миколаївщині та Волині.

³ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 570, арк. 150.

* Слід зазначити, що багато з нормативних актів, особливо виданих в останні місяці окупації, мали суто декларативний характер, та й не могли бути виконаними через об'єктивні обставини.

зокрема, ряд відділів імперського міністерства окупованих східних областей, насамперед підвідділ 13 («Політика щодо етнічних німців») головного відділу 1 («Політика»); відомство уповноваженого рейхсфюрера СС — рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації (РКФДФ) та його органи на місцях; служба реєстрації фольксдойче (ФоМі); реферат «Німецька національність та політика щодо поселень» у складі відділу «Політика» рейхскомісаріату «Україна»; головний робочий відділ IX («Соціальне забезпечення») земельного управління «Україна» НСДАП. Їх чиновники нерідко мали зовсім різні погляди на долю своїх підвідомчих.

Більшість з названих тут організацій повною мірою розгорнули свою роботу лише восени 1941 та взимку 1941—1942 рр. У перший час після вторгнення на територію України ставлення окупантів до етнічних німців, які тут залишилися, мало чим відрізнялося від їх ставлення до решти населення. Керівник головного робочого відділу «Політика» Ляйббрант в одному із своїх звітів зауважував: «...Дуже прикро, що більшість німецьких установ ухиляється від подання допомоги фольксдойче... Вони часто розглядаються органами управління як люди нижчого гатунку»⁴. Це викликало недовіру до нацистських урядовців з боку етнічних німців.

Траплялися випадки, коли місцеве німецьке населення навіть ховалося від представників окупаційної влади. Так, гебітскомісар с. Хортиця Рем був змушений розшукувати німецьких мешканців і на численних зборах переконувати їх у тому, щоб вони усвідомлювали себе німцями і почувалися щасливими, будучи визволеними від більшовицького ярма⁵.

Все ж, прагнучи використати фольксдойче у своїх інтересах і враховуючи досвід, набутий в окупованій Польщі, керівництво СС вже в липні 1941 р. уповноважило ФоМі розпочати реєстрацію етнічних німців.

При рейхскомісаріаті «Україна» була створена зондеркоманда «R» (т. зв. бюро доктора Штумпа), одним із завдань якої був збір інформації про фольксдойче та надання їм допомоги у проведенні реєстрації. В східних областях України, які становили прифронтову зону, ці функції виконувала зондеркоманда у справах фольксдойче під керівництвом оберфюрера СС Гофмайера. У наказі оперативного тилу групи армій «Південь» наголошувалося, що «військові установи зобов'язані подавати підтримку у вирішенні справ, які стосуються фольксдойче»⁶.

Дальше просування німецьких військ на схід України і зумовлене цим зростання кількості фольксдойче в зоні окупації поставили на порядок денний питання про їх місце в системі окупаційного режиму. Етнічним німцям планувалося надати статус привілейованого стану, головної опори окупантів. Закони, що їх видавали гітлерівці для населення окупованих областей, на них не поширювалися. У циркулярах рейхскомісаріату «Україна» зазначалося, що «фольксдойче користуються такими самими правами, що й німці з Німеччини»⁷. Зауважимо, що хоч у повному обсязі ця настанова й не була реалізована, етнічні німці були відразу ж поставлені в особливе становище серед місцевого населення. В усіх населених пунктах, де вони проживали, окупаційними властями було вивішено об'яву такого змісту: «Громадяни німецької національності (фольксдойче), які мешкають у районах, зайнятих військами, перебувають під охороною німецької армії. Тих, хто наміляється посягнути на їхнє життя або їхню власність, чекає смертна кара»⁸.

⁴ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 277, арк. 3.

⁵ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 35 зв.

⁶ Там же, ф. 3206, оп. 2, спр. 131, арк. 71.

⁷ Zentralblatt.— 1942.— № 31.

⁸ ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 151, арк. 71.

Спеціальну увагу окупаційні власті приділили поліпшенню матеріального стану етнічних німців. У розпорядженні військово-адміністративного відділу управління тилу районом «Південь» (серпень 1941 р.) зазначалося: «Допомагати німецьким поселенцям кредитами общин; до одержання інших розпоряджень видавати їм задаток... При виконанні цього розпорядження слід виявляти щедрість»⁹. Заходи щодо надання фольксдойче привілеїв лише в останню чергу мали на меті поліпшити їхнє правове й матеріальне становище. Передусім же йшлося про те, щоб підпорядкувати етнічних німців своєму впливу, протиставити їх українському населенню і посварити з ним, у чому були вкрай зацікавлені окупаційні власті. При цьому, однак, потрібно пам'ятати, що пільги та привілеї надавалися фольксдойче лише за фактом їх німецького походження, а не обов'язково за послуги окупантам, як це мало місце щодо представників інших народів.

Не виправдовуючи окремих вихідців з німецького населення, які заслужили відповідне ставлення з боку місцевих жителів ревною службою у таборах для військовополонених, каральних органах чи в окупаційній адміністрації^{9-а}, зауважимо все ж, що за етнічних німців нерідко видавали себе колабораціоністи інших національностей, котрим статус фольксдойче якраз і відкривав шлях до цих установ.

Взагалі, згадані пільги та привілеї значили дуже мало у порівнянні з тими широкими правами й можливостями, що їх відкривало імперське громадянство. Прагнення не допустити отримання його особами неарійського походження, яке диктувалося ідеєю винятковості німецької нації, було покладено в основу постанови «Про імперське громадянство» від 5 лютого 1934 р. та закону «Про зміни державного та імперського громадянства» від 15 травня 1935 р. Ці та ряд інших документів, наприклад, «Закон про захист чистоти раси», визначали, зокрема, й політику щодо етнічних німців на окупованих територіях.

Її практичне здійснення почалося одночасно з розв'язуванням другої світової війни. Після загарбання Польщі, за планами Гіммлера, мала розпочатися депортація польського населення на схід. Частину польських громадян передбачалося «онімечити». Цій меті відповідав їх поділ на різні категорії. Створювалися так звані «Списки осіб німецької національності» (свого роду реєстрація), куди заносилися всі, в кому нацисти знаходили німецьке походження. «Списки» поділялися на чотири розділи. До 1-го й 2-го — заносилися ті, хто «активно виявив себе поборником німецької нації, зберіг національність»¹⁰. До 3-го розділу ввійшли ті німці за походженням, які мали родинні зв'язки з поляками. 4-й розділ об'єднував тих, хто «...політично примкнув до польської нації (ренегати)»¹¹. Особи, включені в 1-й та 2-й розділи, ставали громадянами рейху. Решта — імперське підданство не одержували. Стати громадянами рейху вони мали можливість лише через 10 років.

Трохи інакше вирішувалися ці питання на загарбаній території України. Окупаційне керівництво тривалий час — майже два роки — визнавало за краще відкласти остаточне визначення статусу місцевих фольксдойче. З названих вище причин (фізична та моральна відповідність критеріям раси) надання їм прав громадян рейху вважалося

⁹ Там же, спр. 150, арк. 19, 45.

^{9-а} Зауважимо, що в тих випадках, коли фольксдойче діяли в інтересах окупантів, втрати в середовищі антифашистського підпілля, у лавах партизанів, а також серед населення були досить відчутні. Так, у районі Нікополя — Марганця фольксдойче Катрус-Ессенгер була таємним співробітником СД і зондеркоманди «Петерс». Прикинувшись радянською патріоткою, вступила до партизанського загону і видала окупантам його дислокацію. Через неї було заарештовано ряд партизанів та членів їх сімей (Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 46, спр. 300, арк. 4—4 зв.).

¹⁰ Deutschland im Zweiten Weltkrieg.— Berlin, 1975.— B. 1.— S. 471.

¹¹ Ibid.

передчасним. При цьому враховувалося й тривале перебування німецького населення під ідеологічним тиском більшовизму. Крім того, потрібно було відокремити, як вважали нацисти, досить велику кількість осіб, які, скориставшись безладдям перших місяців окупації, зарахували себе до фольксдойче, не маючи на це підстав.

Спочатку осіб німецької національності, зареєстрованих службами ФоМі, прирівнювали до осіб без громадянства. У постанові «Про відповідальність фольксдойче за спалювання чистоти раси» зазначалося: «Особи німецького походження, які проживають в окупованих східних областях і мали радянське громадянство, на цей час розглядаються як особи без громадянства». Водночас, як наголошувалося далі в документі, «...окуповані східні області не розглядаються як іноземні території щодо дії німецького карного права через відсутність там власного карного права... Таким чином, особи без громадянства — німці за походженням, які мешкають в окупованих східних областях, підпадають під дію закону про захист чистоти раси. Міра покарання для осіб німецького походження, що перебувають на службі в німецьких установах чи місцевих допоміжних органах, визначається відповідно до тяжкості їх проступку...»¹². Тут малася на увазі заборона позашлюбних зв'язків з євреями.

Однак в інших випадках, враховуючи невизначений правовий статус фольксдойче, для них робилися певні винятки, особливо у сфері сімейного права. Так, відповідно до розпорядження від 10 липня 1943 р. допускалися шлюби між етнічними німцями та особами деяких інших національностей¹³. Такий підхід пояснювався тим, що німецьке населення на Україні досить сильно асимілювалося і ставилося до шлюбів з чужинцями спокійно.

Наступним кроком окупаційної влади було прийняття фольксдойче у рейхскомісаріаті «Україна» до «німецької співдружності», що означало визнання їх німцями за походженням. Відповідна постанова гауляйтера Коха від 15 вересня 1942 р. базувалася на розпорядженні рейхсміністра окупованих східних областей від 19 лютого 1942 р. та наказі рейхскомісара з питань зміцнення німецької нації від 8 вересня 1942 р. Пункт перший цієї постанови проголошував: «Фольксдойче, які проживають у рейхскомісаріаті, відповідно до Положення про списки осіб німецької національності та про німецьке громадянство від 4 березня 1941 р. ...визнаються німцями за походженням. Одержання німецького громадянства не пов'язується з цим визнанням». Наступними пунктами передбачалося підпорядкування фольксдойче виключно німецьким законам і створення центрального та окружних правлінь для складання списків осіб німецької національності¹⁴.

До роботи над реалізацією постанови гауляйтера була залучена ціла армія урядовців і так звані «дослідники». До справи активно підключилася зондеркоманда під керівництвом доктора Штумпа. Центрами складання «Списків осіб німецької національності» мали стати «Служби по виявленню родоходів». В інструкції про створення цих органів містився перелік їх обов'язків: «Видача документів та свідоцтв про арійське походження, складання родоходів та виявлення предків, ...дослідження біологічних даних, що стосуються національності, збирання і використання церковних матрикулів та інших подібних документів: записів про народження, вінчання, смерть; свідоцтв про хрещення; архівів парафій та громад; торговельних і орендних договорів; судових актів, надмогильних написів тощо». Крім того, зазначені органи були уповноважені на підставі свідоцтв видавати документи про звільнення від сплати податків¹⁵. Всі накази й розпорядження, що

¹² ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 84.

¹³ Там же, арк. 120.

¹⁴ Там же, спр. 51, арк. 113.

¹⁵ Там же, ф. 3206, оп. 5, спр. 3, арк. 168—169.

видавалися в рейхскомісаріаті, слід було узгоджувати з керівництвом СС.

Найчисленніші служби, які займалися родоводами, діяли в Коростені, Вінниці, Кронау, Хегевальді та Хальбштадті. Їх працівниками не були обійдені увагою й радянські архіви, що потрапили до рук окупантів. Наприклад, у Дніпропетровському обласному історичному архіві були знайдені матеріали про майже всі німецькі колонії в Причорномор'ї.

Ретельно сконструйована процедура реєстрації і включення до «Списків осіб німецької національності» (передбачалося навіть урахування відсотків домішок неарійської крові) на практиці нерідко давала збої. Службовці скаржилися, що фольксдойче, яких викликали на комісію, дуже часто були неспроможні документально засвідчити своє походження, а як свідків називали місцевих старост, родичів або односельців. Рідко хто міг простежити свій родовід далі третього коліна. До того ж із закриттям більшовизма католицьких та протестантських церков у німецьких поселеннях була знищена й більшість метричних книг, що утруднювало перевірку.

Велика кількість фольксдойче була занесена до 3-го, нижчого розділу «Списків осіб німецької національності» через повне незнання рідної мови або недостатнє володіння нею. Право на одержання в майбутньому імперського громадянства та можливість користування матеріальними пільгами — насамперед досить непоганим продовольчим забезпеченням, що були гарантовані фольксдойче, підштовхували деяких мешканців рейхскомісаріату подавати заяви про своє нібито німецьке походження¹⁶.

На внесення в «списки» претендували також неарійські родичі фольксдойче, часто навіть особи, які жили разом з останніми у громадянському шлюбі. Сумнівні справи передавалися для винесення остаточного рішення до реферату «Німецька національність та політика щодо поселень». Уся ця робота мала закінчитися прийняттям спеціального рішення про надання імперського громадянства окремим категоріям фольксдойче, занесеним до «Списків осіб німецької національності». Прийняття цього рішення прискорювалося зміною обстановки на радянсько-німецькому фронті.

Відчуваючи гостру потребу в живій силі і намагаючись використати людські ресурси окупованих країн, фюрер видав 19 травня 1943 р. наказ, відповідно до якого іноземці німецького походження, що на момент опублікування цього документа служили у вермахті, військах СС, німецькій поліції чи організації Тодта, одержували німецьке громадянство. Ті ж іноземці, які лише збиралися зробити це, мали отримати його у день вступу на службу в названі установи¹⁷.

Того ж числа вийшла постанова «Про поширення німецького громадянства на осіб, внесених у «Списки осіб німецької національності» на Україні». Народжена в надрах імперських міністерств внутрішніх справ та окупованих східних областей, вона формально урівнювала в правах імперських мешканців та німців, які жили в Україні.

Німецьке громадянство одержували колишні громадяни СРСР та особи без громадянства, що мали німецьке походження й були внесені до 1-го і 2-го розділів «Списків осіб...». Крім того, на 21 червня 1941 р. вони мали проживати на території рейхскомісаріату «Україна». Особи внесені до 3-го розділу «Списків», громадянства не отримували. На його здобуття вони могли розраховувати лише після 10-річного терміну¹⁸. На нових громадян рейху поширювався закон про імперське громадянство від 22 липня 1913 р.¹⁹

¹⁶ Там же, оп. 6, спр. 277, арк. 14 зв.

¹⁷ Там же, оп. 1, спр. 79, арк. 2.

¹⁸ Там же, арк. 2—2 зв.

¹⁹ Там же.

Незабаром з'явилася директива рейхскомісара України, яка визначала порядок одержання особистих посвідчень новими громадянами. Зокрема, передбачалося, що вручення «аусвайсів» повинно відбуватися під час урочистих зборів за участю представників нацистської партії та місцевої адміністрації²⁰.

Щоб підкреслити винятковість нового стану цих громадян та невідривність їхньої долі від долі решти населення імперії, нацистська влада видала розпорядження про зміну частини імен і прізвищ українських німців. Виходячи з того, що «...імена та прізвища фольксдойче повинні відповідати їхньому родоводу і свідчити про німецьке походження їх власників...», наказувалося змінити на споконвічні ті іноземні прізвища, що були, наприклад, перекладом колишніх німецьких прізвищ, а також повернути німецькі дівочі прізвища жінкам, які мали чоловіків-іноземців. Особам, що мали корінне іноземне ім'я (не перекладене з німецького), слід було прибрати ім'я якогось німецького родича. Зміна прізвищ розповсюджувалася й на дружин та на дітей, що були на утриманні²¹. Разом з одержанням німецького громадянства фольксдойче цілком підпадали під юрисдикцію законів рейху, включно з тими, що регулювали сімейні стосунки. Усі зв'язки з представниками інших національностей суворо заборонялися.

Однак більшість з названих постанов та розпоряджень так і не була реалізована. Відступ німецьких частин з України відсунув на задній план питання, пов'язані із статусом фольксдойче. За умов згорання діяльності багатьох відділів і служб рейхскомісаріату було припинено й складання «Списків осіб німецької національності», а також виконання інших програм.

Здійснюючи курс на пріоритетне морально-побутове забезпечення етнічних німців, окупаційні власті керувалися розпорядженнями військово-адміністративного відділу штабу командуючого оперативним тилом групи армій «Південь» від 16 і 28 серпня 1941 р. про всебічну підтримку «бідуючих фольксдойче» (надання кращих квартир, особливо тих, що раніше належали євреям, виділення меблів, домашнього інвентаря, одягу, продовольства тощо, у тому числі з ресурсів трофейних складів)²².

Першочергова увага була приділена забезпеченню фольксдойче продуктами харчування. У розпорядженні рейхскомісара України від 22 вересня 1942 р. говорилося: «Фюрер бажає, щоб питання, пов'язані з фольксдойче, розглядалися насамперед як проблема політична, пов'язана з питанням раси, а не тільки як проблема господарська. Рейхскомісар, виходячи з цього, наказав, щоб під час заготівлі та розподілу продуктів перевага надавалася фольксдойче... Враховуючи наявні запаси врожаю, після того як частина його буде використана на потреби фронту й Вітчизни, слід і надалі поліпшувати матеріальне становище фольксдойче»²³.

Настільки тяжким було це становище, свідчить повідомлення одного із службовців рейхскомісаріату від 18 квітня 1942 р.: «Фольксдойче, у злиднях яких я мав змогу переконатися на власні очі, на запитання, коли вони востаннє їли хліб, відповіли: «Напередодні Різдва». Хлібом з ними поділилися солдати, які проїжджали. Таке ж становище з жирами, картоплею і молоком. Ці люди (а про те, що вони голодають, свідчать їхні обличчя) харчуються супом із залишків насіння льону; з того ж самого вони випікають коржі...»²⁴. Решта населення жила не краще, однак це, звичайно, німецького чиновника не хвилювало.

²⁰ Там же, спр. 50, арк. 239.

²¹ Там же, арк. 239—239 зв.

²² Там же, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 150, арк. 45.

²³ Там же, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 160.

²⁴ Там же, оп. 6, спр. 277, арк. 2.

Ставлення до фольксдойче являло собою яскравий зразок расово-диференційованого підходу окупантів до здійснення продовольчої політики, яка була складовою частиною нацистської програми «відбору» тих, хто мав право жити у «новій Європі». В той час коли міське населення було поділене за нормами продовольчого забезпечення на чотири категорії і загроза голодної смерті постійно висіла над віднесеними до перших двох, для городян-фольксдойче встановлювалася вища, четверта категорія постачання.

До відкриття спеціальних торговельних пунктів для фольксдойче їм дозволялося користуватися магазинами, які обслуговували імперських німців. Перелік наявних тут товарів вражає: жири, яйця, м'ясо, риба, овочі, фрукти, мед, мармелад, кава в зернах тощо. У згаданому вже розпорядженні рейхскомісара передбачалося також забезпечення необхідними продуктами лікарень, будинків престарілих та дитячих садків для фольксдойче²⁵.

Дуже поганим, на думку окупаційних чиновників, був стан забезпеченості фольксдойче предметами повсякденного вжитку — взуттям, одягом, посудом тощо. Через брак одягу та взуття з початком зими близько 50% німецьких дітей шкільного віку в Дніпропетровську змушені були залишити навчання²⁶.

Обов'язки щодо постачання цих товарів для фольксдойче було покладено на головний робочий відділ IX («Соціальне забезпечення») земельного правління «Україна» НСДАП. У рамках кампанії «Зимова допомога», під час якої в містах та селах рейху проводився збір теплих речей для фронту, була досягнута домовленість про відправлення на Україну запасів старого одягу для потреб фольксдойче. Надходили навіть пропозиції про встановлення шефства імперських земель над окремими округами рейхскомісаріату.

Поряд з цим одяг та інші речі надходили також з різних регіонів окупованої Європи: Франції, Бельгії, Польщі. Це, головним чином, було майно репресованих мешканців названих країн, передусім євреїв, про що свідчать, наприклад, скарги урядовців, відповідальних за його розподіл. Вони висловлювали невдоволення, що з одягу, який надійшов, навіть не були спороті жовті зірки. А одного разу для німецьких дітей Миколаєва прибув вантаж з дерев'яним взуттям із Голландії.

Під опікою співробітників відділів IX та XI («Жіночі питання») земельного правління НСДАП були відкриті майстерні, де перешивалися старі речі. Однак проведення цих заходів так і не дало змоги забезпечити німецьке населення достатньою кількістю необхідних речей. До того ж окремі фірми спекулювали майном, призначеним для безплатного розподілу серед фольксдойче, пускаючи його в продаж через магазини рейхскомісаріату.

Поряд з пільговим продовольчим та речовим постачанням для етнічних німців запроваджувалася також особлива система оподаткування. Відповідно до розпорядження «Про податкові пільги для фольксдойче в областях рейхскомісаріату «Україна» вони звільнялися від сплати прибуткового податку. Пільговими були й умови оподаткування продукції домашнього господарства — м'яса, яєць, молока, овочів²⁷.

Спеціальним пунктом постанови «Про порядок регулювання умов праці та оплати промислових робітників» від 1 грудня 1941 р. для фольксдойче передбачалося надання переваги при працевлаштуванні, нормуванні робочого часу та визначенні розмірів платні²⁸.

Прибравши до своїх рук колишню радянську державну та колегоспну власність, окупанти почали передавати частину цього майна

²⁵ Там же, спр. 46, арк. 160.

²⁶ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 34.

²⁷ Там же, оп. 1, спр. 45, арк. 6.

²⁸ Там же, спр. 46, арк. 19.

німецькому населенню, маючи на меті не тільки підтримати його матеріально, а й створити прошарок більш-менш заможних господарів, відданих новій владі. У директиві гауляйтера Коха «Про відновлення майнового стану фольксдойче в рейхскомісаріаті Україна» говорилося: «Більшовизм систематично винищував селянське господарство та ремісничу старанність, притаманну фольксдойче. Німецьке управління вважає своїм обов'язком відшкодування завданого збитку...»²⁹. При передачі в користування окремих категорій місцевого німецького населення сільськогосподарського реманенту, будівель, підприємств згідно з директивою мала враховуватися вартість розграбованого чи знищеного більшовиками майна.

Привілейоване становище фольксдойче в умовах загального зубожіння населення ставало для багатьох предметом неабияких заздрощів. Найспритніші обивателі аж із шкури пнулися, щоб «записатися у фольксдойчі». Набрали поширення підробки родовідних документів, вербування лжесвідків. В одному із звітів представника окупаційних органів повідомлялося, що після того як для фольксдойче було запроваджено продовольчі пайки, «почало надходити безліч нових подань про визнання німецького походження. В результаті довелося проводити нову перереєстрацію»³⁰. Про «постійно зростаючу кількість фольксдойче» йшлося й у звіті поліції безпеки і СД Києва. До речі, тут за час окупації «фольксдойчами» оголосили себе майже 7 тис. чол.³¹

Окупаційна влада охоче йшла на утворення особистих господарств фольксдойче. Але нестача чоловічих рук та втрата частиною німецького населення за часів панування «колгоспно-більшовицької» системи навичок господарювання ускладнювали цей процес. Тому перед відповідними службами ставилося завдання сприяти розвитку німецьких господарств на Україні та підвищенню їх продуктивності. У листі рейхскомісара до керівників сільськогосподарських служб зазначалося: «Якщо ця продуктивність ще не досягла рівня, який є в українських колективних господарствах, то з відшкодуванням збитків, завданих більшовицькою системою, нашими зусиллями це становище швидко зміниться»³².

Нерідко фольксдойче одержували майно, яке було «позичене» в сусідів-українців. Наприклад, при поганому удої корови, що належала німецькій родині, їй дозволялося обміняти в господарстві українців на більш продуктивну. Фашистська влада свідомо вдавалася до таких дій, маючи на меті протиставити етнічних німців місцевому населенню. Документи свідчать, що в середовищі останнього зростало озлоблення щодо німецьких колоністів, чого не було до війни.

Використовуючи цей фактор, тобто зрозуміле бажання етнічних німців захистити себе від можливих проявів ворожості з боку місцевих жителів, і водночас намагаючись створити допоміжні сили для боротьби проти партизанів, рейхскомісар Кох 5 серпня 1942 р. розпорядився сформувати загони самозахисту фольксдойче³³. Найчисленніші з них діяли в районі Миколаєва, де у їх створенні активну участь взяла німецька громада на чолі з бургомістром.

Свій обов'язок перед рейхом юнаки з німецьких поселень були змушені виконувати і в лавах вермахту. Так, на кінець 1941 р. на острові Хортиця в німецьку армію мобілізовано близько 1500 фольксдойче³⁴, а у районі Великого Токмака у серпні 1943 р. з них було навіть сформовано кавалерійський полк СС.

²⁹ Там же, оп. 6, спр. 272, арк. 8 зв.

³⁰ Там же, спр. 277, арк. 15.

³¹ Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 475, арк. 500.

³² Там же, ф. 3206, оп. 1, спр. 46, арк. 161.

³³ Там же, арк. 119 зв.

³⁴ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 35 зв.

Дозволивши досить широкі контакти фольксдойче з імперськими німцями, окупаційна влада почала побоюватись розповсюдження інфекцій та епідемій серед своїх співробітників. Згідно з розпорядженням рейхскомісара Коха «Про заснування німецької служби охорони здоров'я на Україні» допускалося обслуговування в її установах також і етнічних німців³⁵⁻³⁶.

Не зовсім покладаючись на старше покоління радянських німців, яке, на думку фашистських керівників, зазнало на собі сильної дії більшовицької пропаганди, нацистська влада сподівалася виховати нову генерацію фольксдойче у відповідності з ідеями націонал-соціалізму. Система цього виховання мала починатися з раннього дитинства. Земельне правління НСДАП взяло на себе піклування про створення мережі дитячих дошкільних установ та приютів, а також про підготовку кадрів для них. Однак робота ця просувалася повільно і натрапляла на різні перешкоди.

Керівник курсів з підготовки помічників вихователів дитячих садків так відгукувався про своїх учнів-фольксдойче: «Знання дівчат надзвичайно примітивні. Загальний рівень виховання, володіння рідною мовою, політична підготовка та обсяг знань з догляду за дітьми дуже низькі»³⁷. Існували також курси з підготовки сестер для догляду за немовлятами та громадських сестер. Діяльність цих інституцій перебувала під контролем німецького Червоного хреста та Імперської спілки медичних сестер.

Забезпечуючи умови для виховання молодих фольксдойче у нацистському дусі, нова адміністрація прийняла постанову «Про обов'язкове навчання в народних школах дітей німецької національності, що мешкають в окупованих східних областях». Відповідно до її вимог діти німецького походження підлягали загальному обов'язковому навчанню, термін якого становив 8 років. Досить суворим було покарання батьків за порушення постанови — штраф 150 рейхсмарок чи навіть арешт³⁸.

Забезпечення цих навчальних закладів педагогічними кадрами мало здійснюватися за рахунок учителів-фольксдойче. З цією метою спеціальним розпорядженням рейхскомісара України на попередні місця роботи (у школи) були повернуті всі німецькі викладачі, направлені раніше працювати в установи рейхскомісаріату перекладачами або допоміжними службовцями.

Поряд з цим у Дніпропетровську було відкрито спеціальний заклад, який готував помічників учителів для шкіл рейхскомісаріату. Навчання там тривало три місяці. Потім після року практичної роботи охочі мали змогу ще рік освоювати спеціальність викладача народної школи³⁹.

Шкільне навчання дітей-фольксдойче підкріплювалося ідеологічною та військовою підготовкою у таборах націонал-соціалістичної партії та гітлерюгенду. Наставниками в них були унтер-офіцери вермахту та досвідчені керівники гітлерюгенду, які мали фронтовий досвід. Один з таких таборів знаходився у Вишгороді (поблизу Києва). Там проходили підготовку 150 юнаків⁴⁰. Ще 10 таборів (загалом 1200 вихованців) налічувалося в окрузі Миколаїв⁴¹. Однак пройти повний вишкіл у цих та інших таборах змогла лише невелика кількість підлітків.

Взагалі ж, враховуючи той факт, що німці-колоністи мали заслужену славу досвідчених землеробів, окупанти планували використати

³⁵⁻³⁶ Там же, спр. 28, арк. 1.

³⁷ Там же, спр. 272, арк. 8 зв.

³⁸ Там же, оп. 1, спр. 51, арк. 130.

³⁹ Там же, оп. 5, спр. 15, арк. 106.

⁴⁰ Там же, оп. 1, спр. 47, арк. 186 зв.

⁴¹ Там же, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 6, арк. 49.

їх насамперед як опору у справі розвитку сільського господарства України. На думку імперських урядовців, для цього слід було тільки відродити у дорослого покоління і прищепити молоді «одвічне прагнення до праці та німецьку культуру землеробства». Першим кроком до здійснення задуманого мала стати «Тимчасова директива по створенню сільськогосподарських середніх професійних та спеціальних навчальних закладів для фольксдойче». У документі, зокрема, зазначалося: «Велике значення, що його відіграє українське сільське господарство для продовольчого забезпечення німецького рейху під час і після війни, а також необхідність піднесення культурного рівня сільського населення німецької національності зумовлює необхідність створення мережі сільськогосподарської освіти у рейхскомісаріаті Україна». Робота ця згідно з директивою мала проводитися «на зразок рейху»⁴².

Навчання й виховання молоді ґрунтувалися на теорії націонал-соціалізму, головним «носієм» якої на терені окупованої України мала стати земельна організація НСДАП. До неї могли вступити лише найсвідоміші за нацистськими поняттями представники місцевого німецького населення. Формами діяльності та організаційно НСДАП на Україні копіювала земельні структури партії в рейху. Окупанти взагалі намагалися постійно наголошувати на єдності всіх німців, як так званих «імперських», так і тих, які мешкали за кордонами рейху: настирливо насаджувалася думка про відповідальність усіх арійців за долю «фатерланду».

Обов'язковими були щотижневі збори фольксдойче, де імперські урядовці та «партайгеноссе» розповідали про «величезні зміни, які чекають націю, керовану фюрером Адольфом Гітлером»⁴³. Поширеними були також різного роду виставки й тематичні кіноогляди, що мали на меті демонструвати «східним братам і сестрам радість життя в імперії».

Як форма пропаганди та набуття певного досвіду практикувалися поїздки фольксдойче до Німеччини. Так, у серпні 1942 р. керівник міської парторганізації Верт організував подорож до рейху 40 бургомістрів-фольксдойче з округу Дніпропетровськ⁴⁴. Різноманітні громадські заклади для фольксдойче щедро забезпечувалися нацистською наочною: плакатами, картами, прапорами тощо. Так, в округу Житомир у розпорядження ФоМі лише протягом одного тижня надійшло 24 тис. портретів фюрера, 4 тис. паперових прапорців та безліч інших пропагандистських матеріалів⁴⁵.

Сподіваючись придбати в особі німецького населення України надійних помічників нацистської адміністрації, імперське міністерство окупованих східних областей ще в жовтні 1941 р. проголосило, що «в більшості своїй фольксдойче колишніх радянських областей є елементами, які в загальнонімецьких інтересах мають бути використані в органах німецького цивільного управління»⁴⁶.

Насамперед за рахунок фольксдойче передбачалося укомплектування штатів перекладачів у різних офіційних установах, сільськогосподарських об'єднаннях, робітничих командах і таборах. Крім цивільних осіб, для цієї мети використовували також звільнених військовополонених — німців за походженням. Для них, зокрема, передбачалася щомісячна платня в розмірі 220 крб.⁴⁷

Фольксдойче відводилася також роль старост, бургомістрів, допоміжного персоналу в органах німецького управління, шефів «української поліції», викладачів, середнього та молодшого медперсоналу

⁴² Там же, ф. 3206, оп. 1, спр. 50, арк. 188 зв.

⁴³ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 34.

⁴⁴ Там же, арк. 34.

⁴⁵ Там же, спр. 64, арк. 6.

⁴⁶ Там же, спр. 2, арк. 13.

⁴⁷ Там же, арк. 14 зв.

тощо. Зіткнувшись з дійсністю, імперські урядовці змушені були констатувати, що «якість», як і службове завзяття, їхніх східних братів по крові залишає бажати кращого. Визнаючи, що ні за фізичними (зовнішньо), ні за моральними даними етнічні німці на Україні часто не відповідають арійським канонам, один із службовців рейхскомісаріату писав: «Ради зробили все, щоб позбавити прав цих людей, котрі більш як 100 років дотримувалися свого німецького походження, щоб спролетаризувати їх у найгіршому розумінні цього слова»⁴⁸. Як пише А. Даллін, уже через п'ять місяців з початку окупації імперські чиновники скаржилися, що «етнічні німці на Україні не становлять того елемента, якому можна довірити адміністративне й економічне управління країною», і що «головна їх опора виявилася нездатною лідувати серед «недолюдків».

Невдача експерименту з використанням фольксдойче як складового елемента окупаційного режиму пояснювалася окупаційними чиновниками тим, що, мовляв, етнічні німці «всмоктали надто багато ідей більшовизму й російської доктрини», а з такими вадами вони «не можуть розглядатися як особи, що підходять для справи керівництва й управління в Росії»⁴⁹.

Причина цього вбачалася у впливі радянського ладу. «Фольксдойче, що проживали в областях рейхскомісаріату «Україна», — говорилося в одному з документів, — під російсько-більшовицьким режимом перебували в тяжкому становищі. Родини позбувалися майна, а окремі їх члени відправлялися на примусові роботи в Сибір, роз'єднувалися родичі. Фольксдойче ще більше зубожіли, ніж українські і російські сім'ї»⁵⁰.

У багатьох звітах представників окупаційної адміністрації підкреслювалося, що міське німецьке населення дуже не вигідно відрізняється від сільських мешканців. У містах значно частіше зустрічалися змішані шлюби. Та й моральний рівень городян-фольксдойче, на думку нацистських ортодоксів, вважався нижчим.

Статеві контакти з інонаціональними партнерами, які до першої світової війни (та навіть ще й у 20-х роках) були серед етнічних німців явищем надзвичайним і нерідко призводили до вигнання того, хто «провинився», з німецької громади, набрали масового характеру. Це також розглядалося як наслідок панування більшовицької моралі.

Професор Грюнберг писав: «У німецькому поселенні Адельсхайм... кожна сім'я може повідомити про родичів, знищених більшовиками. 40 чоловіків з цього села були заслані до Сибіру... У зв'язку з тим, що більшовики, залишивши жінок та дітей, забрали всіх без винятку німецьких чоловіків, у Хальбштадті, наприклад, на 1200 німецьких жінок припадає лише 60 чоловіків...»⁵¹. В селищі Сульчинівка, що на Волині, з 65 німецьких родин лише 18 мали годувальників, у Станіславську — 57 сімей із 127⁵². Такий стан справ зумовив низький рівень народжуваності серед німецького населення. Тому професор Грюнберг навіть рекомендував окупаційним властям більш лояльно ставитися до позашлюбних зв'язків жінок-фольксдойче з військовослужбовцями вермахту.

Розчарування окупаційних чиновників у фізичних і моральних якостях фольксдойче відповідно породжувало неприязне ставлення останніх до своїх «великих братів» — рейхсдойче. Причину цього автор доповіді поліції безпеки і СД Київського генерал-комісаріату про політичне становище вбачає в тому, що «німці не вважають їх (фольксдойче. — Авт.) рівними собі і поводяться з ними зверхньо, викликаючи при цьому озлоблення»⁵³.

⁴⁸ Там же, оп. 6, спр. 270, арк. 4.

⁴⁹ Dallin A. Op. cit. — P. 291—292.

⁵⁰ ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 258, арк. 3.

⁵¹ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 35.

⁵² Там же, оп. 6, спр. 277, арк. 24.

⁵³ Там же, ф. 3676, оп. 4, спр. 474, арк. 209.

Однак багатьох фольксдойче не влаштовувала й перспектива повернення радянської влади: одні скомпрометували себе співробітництвом з фашистами, в інших з нею асоціювалися репресії та переслідування. Тому велика кількість місцевого німецького населення вважала за краще відійти разом з частинами вермахту на Захід. Евакуація здійснювалася під керівництвом службовців ФоМі та німецького Червоного хреста. Силами співробітників цих установ організовувалися пересильні табори, притулки. Вже в лютому 1943 р. почалася евакуація фольксдойче з району Синельникового. Рішення про це було прийнято місцевим гебітскомісаром Еггерсом, а виконувала його команда доктора Штумпа.

Загалом з цього району було відправлено (спочатку до Хортиці) 686 родин (2025 чол.)⁵⁴. В міру наближення радянських військ потік німецьких біженців зростав. У листопаді 1943 р. повідомлялося вже про відхід на Захід колони фольксдойче у кількості 15 тис. чол.⁵⁵ Загальна кількість фольксдойче, які залишили Україну разом з німецькою армією, невідома. Ті ж дані, що їх навів А. Даллін, є надто перебільшеними⁵⁶.

Якщо на початку евакуації німецькі родини ще мали змогу забрати значну частину свого майна: худобу, меблі тощо, то взимку 1943—1944 рр. відхід здійснювався настільки поспішно, що люди прихоплювали тільки найнеобхідніше. Багато з тих, хто не мав можливості евакуюватися, здавали або знищували свої німецькі посвідчення. Як зазначалося в одному із звітів начальника поліції безпеки і СД Києва, серед фольксдойче була помітна тенденція «відсторонитися від німців», «обміняти одержані ними посвідки фольксдойче на старі радянські паспорти»⁵⁷.

Ті ж фольксдойче, які відійшли на Захід, спочатку були розташовані у пересильних пунктах і таборах ФоМі на території дистрикту «Галичина». Потім їх перевезли частково до рейху, а частково — в деякі провінції Східної Польщі.

У листі начальника штабу рейхскомісара у справах зміцнення німецької нації від 20 січня 1944 р. повідомлялося: «В таборах ФоМі на території рейху та приєднаних східних областей розташовано близько 60 тис. фольксдойче з Росії... Йдеться насамперед про сільськогосподарських робітників. Більшість з них не володіє міськими спеціальностями... Ті ж з переселенців, які працювали в промисловості, будуть направлені відповідно до наказу рейхсфюрера СС на авіаційні підприємства»⁵⁸. Для переселенців, передусім жінок, планувалося створити мережу професійного навчання. Їм відводилася роль медичних сестер, доглядальниць, вихователів дитячих установ тощо.

Наближення краху «третього рейху» спонукало його керівництво вишукувати нові й нові людські резерви. Тому 28 липня 1944 р. з'явився наказ рейхскомісара у справах зміцнення німецької нації про набір до військ СС чоловіків — переселенців зі Сходу⁵⁹. Знову фольксдойче, в тому числі й вихідцям з України, відводилася сумнівна роль у планах нацистів.

Та поряд з тими, хто за гроші й привілеї вербувався на службу до нацистів, серед етнічних німців України було багато чесних людей, патріотів, які стали в один ряд з борцями проти фашизму. Мужньо боролися за свободу українського народу київські підпільники Є. Бремер і Р. Клейн (удостоєний звання Героя Радянського Союзу), керівники херсонського та одеського антифашистського підпілля В. Бурзі

⁵⁴ Там же, ф. 3206, оп. 6, спр. 277, арк. 12.

⁵⁵ Там же, оп. 5, спр. 15, арк. 120.

⁵⁶ Dallin A. Op. cit.—Р. 292.

⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 476, арк. 225.

⁵⁸ Там же, ф. 3206, оп. 6, спр. 279, арк. 5.

⁵⁹ Там же, арк. 59.

і М. Гафт, лікарі-підпільники з Дніпропетровщини К. Таблер-Новикова й М. Ессен, учасники миколаївського підпільного центру А. Кельм і М. Дукарт та ін. Втім фактів участі фольксдойче в антифашистському Опорі, вочевидь, значно більше, ніж це колись уявлялося. У документах і мемуарах трапляються відомості про викриття поліцією безпеки перекладачів-фольксдойче, які свідомо приховували важливі дані із зізнань військовополонених, про зв'язки етнічних німців з «бандами, на совісті яких життя багатьох німецьких солдатів»⁶⁰. Однак тема участі фольксдойче в Опорі заслуговує на спеціальне дослідження.

Важкою була й доля німців, які залишилися в Україні. Більшість їх звинуватили у співробітництві з окупантами, і вони розділили разом з сотнями тисяч інших громадян, що перебували на загарбаній території, всі жахи сталінських таборів. Потім були десятиріччя так званого застою, які також не принесли німецькій меншості в СРСР справедливості. Залишається сподіватись, що в умовах демократичного розвитку суспільства «німецьке питання» дістане, нарешті, належне розв'язання.

Одержано 25.02.92

Рассказывается о судьбе немецкого населения Украины в условиях фашистской оккупации. На многочисленных документальных фактах разоблачаются попытки оккупационной администрации использовать этнических немцев (фольксдойче) в своих планах построения «новой Европы». Значительное внимание уделено причинам крушения этих намерений, а также драматической судьбы фольксдойче в сложных обстоятельствах последнего периода войны.

⁶⁰ Там же, оп. 2, спр. 26, арк. 29 зв.

Ю. І. Шаповал (Київ)

Сталінізм і Україна *

У даному розділі завершується розповідь про «справу боротьбистів» 1937 р. Автор торкається подій 1933 р., коли на Україну за сталінською рекомендацією прибув М. С. Хрущов, котрий очолив ЦК КП(б)У.

Ось що розповідав про цей епізод С. В. Косіор: «Коли його запитав тов[ариш] Сталін: А Таран націоналіст? Ні, каже, чесна людина. А Войцехівський націоналіст? Ні, каже, чесний. А Триліський? І Триліський, говорить, ні. Бачите, не тільки себе, усю свою кампанію вирішив вигородити. Ясна річ, що людина бреше і більше нічого. Ці свідчення з цієї точки зору просто не мають ніякої позитивної мети, тому що вони цілком суперечать усій, рішуче усій нескінченній кількості фактів, що їх ми маємо стосовно його власної провини та провини цілого ряду інших»¹. Проте цій заяві А. А. Хвилі не повірили, і 23 серпня 1937 р. було вирішено передати питання про «антирадянську контрреволюційну організацію колишніх боротьбистів» та приналежність до неї П. П. Любченка на розгляд Пленуму ЦК КП(б)У.

Характерно, що того ж дня, коли А. А. Хвиля відмовлявся від своїх попередніх свідчень у присутності Сталіна та його найближчого оточення, тобто 23 серпня 1937 р., він (напевно, після того, як з ним «попрацювали») дав «особисті свідчення», в яких визнав, що висунути

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. 1990.— № 12; 1991.— № 2, 4—8, 10—12; 1992.— № 1—4.

¹ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 1, спр. 535, арк. 72—73.